

Besprekingsartikel

Over secularisering, ontkerkelijking en individualisering. Enige uitkomsten van recent godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland*

Durk Hak

1. Inleiding

In de *Vorbemerkung* van zijn *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (1920) vroeg Max Weber zich af welke omstandigheden hebben geleid tot de specifieke, in het westen optredende rationaliseringsprocessen, die (...) *in einer Entwicklungsrichtung von universeller Bedeutung und Gültigkeit* (Weber 1920, 1) zijn gegaan. Zijn antwoord luidde dat het bijzondere van de westerse samenleving school in de moderne wetenschap; deze had 'een onttovering van de wereld' te weeg gebracht en daarmee de wereld van zijn goddelijke glans beroofd. Was aanvankelijk het wereldbeeld van de beoefenaren van die moderne wetenschap nog dat van een door JHWH ingestelde ordening – immers Swammerdam kon in de anatomie van een luis de goddelijke voorzienigheid herkennen en erkennen (Weber 1922), uiteindelijk heeft die wetenschap de godsdienst uit het centrum van de samenleving en cultuur naar de marge verdreven en als een irrationele zaak afgeschilderd.

De 'mechanisering van het wereldbeeld' (Dijksterhuis) heeft als consequentie de berekenbaarheid van de empirische werkelijkheid – in principe althans – en hiermee is het geloof aan het bestaan van een buiten- of bovennatuurlijke werkelijkheid die aan het menselijke bestaan zin gaf slechts mogelijk op straffe van wat Weber (1920) noemde het *ausdrückliche Opfer des Intellekts*. Het was voor de 'moderne mens', voor hem die van de beker der kennis had gedronken, moeilijk zo niet onmogelijk de Swammerdamse goddelijke voorzienigheid nog waar te nemen.

Er zijn sedert Weber vele tientallen jaren verlopen en het heeft er alle schijn van dat het geloof aan een zingevende, buitennatuurlijke werkelijkheid niet alleen voor de intellectueel slechts mogelijk is op straffe van een leven in twee gescheiden werelden, maar dat ook voor steeds bredere lagen (het bestaan van) God 'een overbodige hypothese' lijkt te zijn, getuige een aantal recente rapporten en onderzoeksverslagen.

Eén van de uitkomsten van de rationaliseringsprocessen op het terrein van de godsdienst wordt gevormd door de secularisering. Secularisering – hoewel deze

term verre van eenduidig wordt gebruikt – refereert aan die processen waarbij de godsdienst steeds meer naar de marge van de samenleving wordt gedrongen en waarbij de economie en de politiek belangrijker worden. Economie en politiek zijn niet alleen zelfstandige sectoren van de maatschappij geworden, maar het zijn ook de aan deze sectoren ontleende normen en waarden, de rationaliteit van de markt en politiek, die het menselijke gedrag bepalen en niet langer de godsdienstige. Secularisering komt ook tot uitdrukking in het religieuze gedrag van mensen als ontkerkelijking en als individualisering.

Ontkerkelijking heeft in de Nederlandse (godsdienst)sociologie sedert dit in de jaren dertig begon met de studie van J.P. Kruijt na de Tweede Wereldoorlog een belangrijk onderzoeksthema gevormd (onder andere Dekker 1992a; Goddijn 1983; Laeyendecker 1972; De Loor 1972; Schreuder 1970). In het afgelopen jaar is er een aantal publikaties over dit en ermee verbonden onderwerpen verschenen dat wordt besproken vanuit een wetenschapsopvatting waarin de beoefenaren van de wetenschap tot taak hebben nieuwe (sociologische) problemen te formuleren en vervolgens nieuwe verklaringen die tot meer informatieve theorieën leiden te geven, evenals het ontwikkelen van geavanceerder methoden zodat meer valide en betrouwbare gegevens worden verkregen; kortom, vanuit de Popperiaanse PTO-cyclus (zie ook Hak 1994, 10vv.).

De navolgende rapporten, boeken en artikelen zullen worden besproken: J.W. Becker en R. Vink, *Secularisatie in Nederland 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*, Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*, John Hendrickx, *The analysis of religious assortive marriage. An application of design techniques for categorical models*, Ariane Need en Nan Dirk de Graaf, *Losing my religion. Een dynamische benadering* en Herman Noordegraaf (red.), *Stabiliteit of stilte voor de storm? Sociaal-culturele ontwikkelingen in samenleving en kerken*.¹

De probleemstelling van dit besprekingsartikel wordt als volgt geformuleerd: *In hoeverre valt er in de genoemde publikaties op het gebied van de godsdienstsociologie een op de PTO-cyclus gebaseerde aanpak te bespeuren?*

In paragraaf 2 wordt ingegaan op secularisatie *i.c.* de uitkomsten van het SCP-rapport over secularisatie (Becker & Vink 1994a), enige reacties die dit rapport opriep, alsmede op Need en De Graaf (1994). In paragraaf 3 wordt ingegaan op de relatie tussen ontkerkelijking en het kerkelijk gemengde huwelijk (Hendrickx 1994). In paragraaf 4 wordt kort ingegaan op het MCKS-rapport (Noordegraaf 1994), en tenslotte volgen de conclusie en discussie.

2. Secularisering in Nederland

Wanneer wordt afgezien van een enkele socioloog die bekend is als columnist,

blijken de resultaten van theoretisch-empirische, universitaire sociologische studies zelden het grote publiek te bereiken, en slechts incidenteel slagen aan de universiteit verbonden sociologen er in de media te halen. Daarentegen slagen de onderzoekers van het *Centraal Bureau voor de Statistiek*, het *Sociaal en Cultureel Planbureau* en de *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, niet zelden sociologen!, er keer op keer in met hun verslagen en rapporten de media te halen. Het blijkt deze universitaire sociologische onderzoekers in tegenstelling tot de onderzoekers van de genoemde instanties niet alleen te ontbreken aan publiciteit, ernstiger lijkt de constatering van de Utrechtse socioloog Ganzeboom die in zijn oratie stelt dat de universitaire sociologen een belangrijk onderdeel van de beoefening van hun vak, dataverzameling – hij spreekt over dataverzameling als ‘(...) een van de mooiste en datgene wat me het meest aan het hart ligt’ (Ganzeboom 1993, 1) – systematisch hebben verwaarloosd. De sociologen hebben daarom ook niet langer de beschikking over ‘gezaghebbende gegevens’.²

Buitenkerkelijkheid en onkerkelijkheid zijn in de Nederlandse sociologie niet alleen betrekkelijk vroeg onderzocht, ook het aantal van de studies met deze problematiek tot onderwerp is betrekkelijk hoog. *Formele* onkerkelijkheid werd ruim 100 jaar geleden, tegen het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw, statistisch zichtbaar. In het noordwesten en zuidoosten van Friesland, in Oost-Groningen en in delen van Noord-Holland verlieten mensen massaal de Nederlandse Hervormde Kerk. Hele streken raakten ontkerkelijkt. De pionier van de ontkerkelijkheidsstudies Kruijt kwam, speurend naar de oorzaken, tot de volgende conclusie:

(...) één der voornaamste oorzaken der ontkerkeliking is de sociale nood geweest, en het feit, dat er vanuit kerkelijke kringen, niet of niet voldoende, of te laat, pogingen tot herstel werden aangewend, terwijl juist omgekeerd de voorstellen, van socialistische zijde werden gedaan, als strijdig met de geest van het Evangelie werden afgewezen (Kruijt 1933, 189).

Naast Kruijt is het vooral Staverman (1954) geweest die zich met ontkerkelijking heeft beziggehouden. Die kwam tot de conclusie dat er in Friesland sprake was geweest van een

(...) toenemende differentiatie en tevens desintegratie van de samenleving door de verschillen en tegenstellingen tussen landheren en pachters, boeren en landarbeiders, feodale heren en bosarbeiders, boeren en verveners, veenbazen, turfmakers en baggelaars (Staverman 1954, 248).

De buitenkerkelijkheid in Friesland hing nauw samen met bovengenoemde processen die ook doorwerkten in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Faber *et al.* (1970) benadrukten nog eens een conclusie van Kruijt (1933) en van Staverman (1954) dat buitenkerkelijkheid een massaverschijnsel was op het platteland en niet in de steden! Pas na 1889 begon het percentage buitenkerkelijken in

de vijf grootste steden in Nederland dat van het platteland in vooral Friesland en Groningen te benaderen. Overigens, *informele* ontkerkelijkheid is naar alle waarschijnlijkheid net zo oud als de (Nederlandse) samenleving zelf. De door hen geciteerde A. Fiolet ofm. merkte enige decennia daarvoor al op, dat

(...) de buitenkerkelijkheid geen typerend verschijnsel voor onze tijd is. Reeds eeuwenlang manifesteerde zich een buitenkerkelijke vroomheid binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan de oorsprong ligt in de 16e eeuw (Fiolet, gec. in: Faber *et al.* 1970, 37v.).

Het was in het bijzonder de Nederlandse Hervormde Kerk die door ontkerkelijking werd getroffen (Kruijt 1933). In de jaren zestig van deze eeuw kwam er opnieuw een proces van ontkerkelijking op gang. Nu waren het vooral de rooms-katholieken en in enigszins mindere mate de 'synodaal' (of 'gewone') gereformeerden die de kerk in groten getale de rug toekeerden (Doom & Bommeljé 1987, Dekker 1992b). Ruimtelijk gezien vond de ontkerkelijking in alle delen van het land plaats, afgezien van enkele, vaak geïsoleerde, haarden van orthodoxie (Hak 1992).

Dit alles overziende, las ik lichtelijk verwonderd bij Becker en Vink (1994a, 9) in de inleiding van hun rapport *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen, dat

(...) massale buitenkerkelijkheid, een massale afwijzing van christelijke leerstellingen en het verlaten van de kerk omdat men niet meer gelooft, betrekkelijk nieuwe verschijnselen in de Nederlandse cultuur (zijn) (Becker & Vink 1994a, 9).

In dit rapport stellen Becker en Vink vier vragen en bij de beantwoording ervan hebben ze gebruik gemaakt van de gegevens van de (Tilburgse) *European Values Studies* en van de gegevens van het *International Social Survey Programme*. De eerste vraag, gesteld in hoofdstuk 2, betreft een vergelijkingsvraag: hoe verhoudt Nederland zich tot andere landen met betrekking tot secularisatie? Cijfers over het al dan niet geloven in God, over opvattingen over de bijbel als het woord van God, over het bestaan van hemel, hel, de duivel, *etc.*, *etc.* en de interpretatie ervan voor een vijftiental landen vormen de inhoud. Het blijkt onder meer dat in Nederland nog net de helft in God gelooft. Ook blijkt het aantal mensen dat lid van een kerk is in Nederland opvallend laag te liggen: nog niet de helft van de Nederlanders zegt lid van een kerkgenootschap te zijn en Becker en Vink vatten de situatie als volgt samen: Het levensbeschouwelijke klimaat in Nederland is internationaal gezien uitermate seculier en Nederland behoort tot de drie à vier meest gesecculariseerde volkeren (Becker & Vink 1994a, 168).

Bij een weleens geopperde oorzaak: de 'calvinistische' houding van de Nederlanders, die inhoudt dat wanneer iemand ophoudt te geloven zich ook afmeldt voor de kerk, worden terecht vraagtekens gezet. Maar wat er tegenover wordt gesteld is (te) mager: de Nederlandse kerkgenootschappen zijn mogelijk tevreden met een kleine groep van kernleden en kerkgenootschappen in het buitenland doen dit niet

(Becker & Vink 1994a, 32). Immers er wordt niet aangegeven *waarom* Nederlanders vaker zeggen geen lid van een kerk te zijn dan de bewoners van andere landen. Dit geldt tevens voor de suggestie dat het seculiere klimaat in Nederland voortkomt uit een reactie op de sterke verzuiling, ook hier ontbreekt een verklarend mechanisme.

De zogenaamde trendvraag over de veranderingen in kerkelijkheid en kerksheden in de religieuze opvattingen van kerkleden wordt in de hoofdstukken 3 en 4 behandeld. Tevens wordt er een aantal factoren: scheiding tussen een geestelijke en wereldlijke autoriteit, invloed van de wetenschap, opkomst van de verzorgingsstaat en het democratiseringsproces genoemd die van invloed zouden zijn geweest bij het secularisatieproces. Voor het verloop van de seculariseringspatronen wordt gekeken naar secularisatie over kerkgenootschappen, geslacht, leeftijdscategorieën, statuscategorieën, provincies en gemeentes. Omdat de auteurs naar eigen zeggen niet beschikken over een theorie om het verloop van de secularisering te verklaren, hebben ze het als een diffusieproces beschouwd want 'Deze benadering laat wel de oorzaak van de verandering buiten beschouwing. Zij richt zich namelijk op het verloop ervan als deze eenmaal ontstaan is' (Becker & Vink 1994a, 39). Dat is een gelukkige keuze te noemen want de theorie over diffusies van innovaties geeft inderdaad een goed inzicht over het verloop van diffusies (ook ruimtelijk)³, maar het blijft te betreuren dat ze geen pogingen doen om achterliggende mechanismen te zoeken.

Het is niet eenvoudig om al de resultaten – het zijn er nogal wat – in kort bestek weer te geven. Zowel de kerkelijkheid (lidmaatschap van een kerkgenootschap) als de kerksheden (mate van kerkgang) blijken te zijn gedaald; naarmate de verstedelijking sterker is, blijkt de buitenkerkelijkheid hoger. Zowel de rooms-katholieken als de gereformeerden zijn met een inhaalmanoeuvre bezig wat betreft de onkerkelijkheid en kerksheden. Ook de jongeren blijken zich flink te roeren: 'De trendsetters in de ontkerkelijking zijn dus jongeren en jongere cohorten, rooms-katholieken en inwoners van steden met een inwonertal van 100.000 – 400.000' (Becker & Vink 1994a, 170).

In hoofdstuk 5 wordt vervolgens nog een religieus profiel van de Nederlander anno 1991 gegeven en dan volgt de samenvatting. Deze bevat een voorspelling over de onkerkelijkheid tot het jaar 2020 (!):

Als alleen met de tijdsinvloed rekening gehouden wordt, resulteert er een buitenkerkelijkheid van 73% in 2020. Als ook de cohortvervanging in de beschouwing wordt betrokken, stijgt de buitenkerkelijkheid in 2020 tot 76%. Volgens de prognose met uitsluitend de tijdsinvloed zal in het jaar 2020 15% van de bevolking rooms-katholiek zijn, 6% Nederlands hervormd en 3% gereformeerd. Tot de overige gezindten zal 3% van de Nederlanders behoren (Becker & Vink 1994a, 176).

Wat is de wetenschappelijke of maatschappelijke waarde van een dergelijke exercitie waarbij op geen enkele manier wordt ingegaan op één van de voor sociolo-

gen meest kenmerkende eigenschappen van menselijk gedrag? Ik acht deze voorspelling dan ook een *faux pas* en hij komt me volstrekt onbegrijpelijk voor. Hier zijn de beide sociologen blijkbaar vergeten dat kenmerkend voor menselijk gedrag is dat het allerlei *onbedoelde* gevolgen teweeg brengt en dat sociologen niet of nauwelijks in staat zijn om op lange termijn correcte voorspellingen te doen. Dit geldt temeer waar niets bekend is omtrent de achterliggende mechanismen van het specifieke menselijke gedrag (zie onder meer Dewulf 1991) en dit is volgens eigen zeggen van de auteurs het geval bij kerkverlating: ze beschikken niet over een theorie over het gedrag van mensen met betrekking tot kerkverlating.

Afsluitend kan worden gesteld dat de makers van het SCP-rapport een ware schat aan empirische gegevens over de (on)kerkelijkheid van de Nederlanders bijeen hebben gebracht. Het grote manco blijft het ontbreken van theorie zodat de achterliggende mechanismen, *i.c.* de oorzaken van het handelen van individuen, niet in het vizier kunnen komen (vergelijk ook Hak 1994), en waardoor ook het maken van toekomstvoorspellingen moeilijk, zo niet onmogelijk is.

Het is niet zo verwonderlijk voor een rapport dat zoveel 'gezaghebbende gegevens' bevat en wat ook nog eens is geschreven door relatieve buitenstaanders, niet aan de universiteit werkzame godsdienstsociologen, dat het bijna onmiddellijk na zijn verschijning van verschillende kanten wordt besproken en onder vuur genomen.⁴ Onder meer de universitaire (godsdienst)sociologen Van Tillo, Dekker en Wichers hebben het becommentarieerd in *Mens en maatschappij*. Van Tillo (1994, 187 vv.) prijst het rapport om de grote hoeveelheid gegevens die bij elkaar zijn gezet, om daarop te vervolgen met de juiste kritiek dat er sprake is van het '(...) nogal magere theoretisch kader waarin de gegevens geplaatst zijn.' Het gaat veel meer om weergave van 'statistische verbanden tussen variabelen'. Hij stelt voor de ontwikkelingen op religieus terrein te onderzoeken vanuit modernisering; of er hiermee geen sprake is van nieuwe kleuren voor de keizer valt te bezien, immers wat is de winst van het gebruik van de term modernisering op religieus gebied?

Ook Dekker prijst de hoeveelheid gegevens die door de onderzoekers bij elkaar zijn gebracht – hij spreekt terecht van een *Fundgrube* – om vervolgens met kritiek te komen. Het rapport wordt volgens hem gekenmerkt door gebrek aan nuances en er is geen oog voor nieuwe ontwikkelingen: onder andere de afwezigheid van de islam in de prognoses tot 2020. Hier kan de lezer zich wel wat bij voorstellen, maar bij zijn opmerkingen over de afwezigheid van wat Dekker (1994, 194) noemt de

(...) wel geïnstitutionaliseerde, maar niet-officieel kerkelijk georganiseerde christelijke godsdienst. We denken aan de Basisbeweging in Nederland, de Acht Mei-beweging binnen de rooms-katholieke wereld en de evangelische en reformatorische bewegingen en stromingen binnen met name de protestantse wereld (...)

wordt een groter beroep op het voorstellingsvermogen gedaan en wanneer hij daarbij spreekt van het tekortschieten van het instrumentarium om religie te meten en van een 'crisis in de seculariteit', dan zijn de grenzen van het voorstellingsver-

mogen al lang bereikt, in ieder geval dat van mij. Hier wordt een strategie zichtbaar die veelvuldig door 'betrokkenen': leiding van de kerken en kerkleden – en Dekker is ook een betrokkene – wordt benut om de toenemende onkerkelijkheid eigenlijk te ontkennen.

Wichers (1994, 198v.) noemt, na de gebruikelijke rituele lofbetuiging, het ontbreken van een algehele verklaring van begrijpelijke tekortkoming, om daarna een voorzet te geven voor zo'n algemene verklaring. Centraal staan bij hem 'de on geloofwaardigheid van de christelijke godsdienst en de gevaarlijkheid ervan' en het tekortschieten van een 'immanente zingeving' in een 'mondiale samenleving'. Dit mondt uit in een pleidooi voor het gedachtengoed van de humanisten: 'Zij blijken aldus de enigen te zijn die goed voorvoeld hebben wat komen ging en komen gaat' (Wichers 1994, 202). Tot zover het SCP-rapport. Inderdaad een *Fundgrube*!

Recentelijk hebben de Nijmeegse sociologen Ariane Need en Nan Dirk de Graaf (1994) hun bevindingen over ontkerkelijking gepresenteerd.⁵ De eerste winst van hun werk is, dat ze in tegenstelling tot de meeste (Nederlandse) godsdienstonderzoekers inclusief die van het SCP wél op zoek zijn gegaan naar de achterliggende mechanismen van geloofsverlies. Ze zoeken die op het niveau van individuen die binnen een sociaal-culturele omgeving op een bepaalde plaats en tijd handelen. Het niveau van het genoten onderwijs, dat van de ouders, wel of niet kerkelijk gemengde huwelijk van de ouders en van de betrokkenen zelf, de frequentie van kerkbezoek (!) en de denominatie zijn de individuele factoren die van invloed zijn op ontkerkelijking. De contextuele kenmerken worden gevormd door de mate van modernisering en secularisering. Voor de mate van modernisering maken ze gebruik van een al bestaande index – deze index is samengesteld uit 1) deel van de beroepsbevolking dat in de agrarische sector werkzaam is, 2) bruto nationaal product per capita, 3) consumptie-index per capita, 4) deel van de 12- tot 18-jarigen dat deelneemt aan secundair onderwijs, en 5) deel van de 18- tot 24-jarigen in tertiair onderwijs-, en de mate van secularisering wordt gevormd door het percentage onkerkelijken. Of deze laatste nu wel zo'n goede maat is, valt sterk te betwijfelen. Zonder in begrippenfetisjisme te willen vervallen, ontkerkelijking is iets anders dan secularisering. Secularisering gaat historisch gezien vooraf aan ontkerkelijking: zonder secularisering kan er geen sprake zijn van ontkerkelijking.

De resultaten die zij hebben gevonden, zijn deels verrassend te noemen. Evenals anderen vinden ze dat mensen met een hoge opleiding een grotere kans lopen om hun geloof op te geven – dit blijkt op te gaan tot aan het havo-niveau. Tevens blijkt de hoogte van de opleiding van de ouders van invloed te zijn. Ze vinden ook dat jongeren die in hun jeugd weinig naar de kerk zijn gegaan een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden. – In hoeverre is dit een informatieve uitspraak? Daarnaast lijkt het me dat hier iets wordt verklaard met iets dat zelf verklaring behoeft. Anders gezegd, de afhankelijke variabele wordt gebruikt alsof het een onafhankelijke variabele betreft.

Een belangrijk resultaat van het onderzoek is 'dat mensen vooral op 15- tot 20-jarige leeftijd de kerk verlaten', en dit geldt voor alle cohorten die ze hebben onderzocht. Iets soortgelijks hadden ook Becker en Vink (1994a, 40) al vastgesteld. De verklaring die De Graaf en Need hiervoor suggereren: 'dat personen rond deze fase hun ouderlijk huis verlaten', lijkt niet steekhoudend. Veeleer zal gezocht moeten worden in de richting dat dit een leeftijd is waarop de meeste jongeren zelfstandig besluiten nemen die, wanneer ze afwijken van de ouderlijke normen en waarden, tegenwoordig ook door de (synodaal gereformeerde en rooms-katholieke) ouders worden geaccepteerd en gehonoreerd. In het verleden was dit laatste niet het geval; vaak op straffe van het verbreken van het contact met als consequentie het verlies van affectieve en materiële steun konden jongeren in religieus en ander opzicht hun eigen gang gaan.

Verder konden ze vaststellen dat een tweetal bestaande cohort-hypothesen niet opgaat:

De eerste stelt dat personen die gesocialiseerd zijn in een seculiere omgeving een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden dan personen die zijn opgegroeid in een minder seculiere omgeving. Een tweede stelt dat indien men gesocialiseerd is in een omgeving met een relatief hoog niveau van modernisering men een grotere kans heeft om onkerkelijk te worden. Geen van deze twee hypothesen kon onze toetsing doorstaan (De Graaf & Need 1994, 261).

Recentelijk hebben Becker en Vink (1994b, 439) gereageerd zowel op de bijdrage van Need en De Graaf (1994) als op de kritiek door Dekker (1994), Van Tillo (1994) en Wichers (1994). Ze tonen zich enigszins verbaasd over de verwijten dat ze het bij beschrijven hebben gelaten en geen causale verbanden hebben gezocht. Belangrijker zijn hun opmerkingen over de bijdrage van Need en De Graaf met betrekking tot de constatering van de laatsten dat rooms-katholieken minder geneigd zijn de kerk te verlaten, iets wat Becker en Vink niet vonden. Becker en Vink (1994b, 443) zeggen dat dit niet kan en ze wijten dit aan de omvang van de steekproef en de verschillende manier van vragen. Zelf hebben ze gebruik gemaakt van de tweetrapsvraagstelling en Need en De Graaf daarentegen van de eentrapsvraagstelling:

De tweetrapsvraagstelling levert minder kerkleden en meer buitenkerkelijken op dan de eentrapsvraagstelling. De eerste manier van vragen zuivert de randkerkelijken sterker uit het bestand van kerkleden dan de tweede (Becker & Vink 1994b, 442).

De vraag is echter of er niet iets aan de hand is met de steekproef gezien de aantallen rooms-katholieken op het totaal: 455 op 695. Velen zijn van mening dat bij verklarend onderzoek een dergelijke scheefheid slechts een geringe rol speelt in de uitkomsten. Maar wanneer er niet alleen teveel katholieken in de steekproef aanwezig zijn, en deze bovendien uit relatief homogeen rooms-katholieke streken (rond Nijmegen bijvoorbeeld) zijn gerecruteerd dan wordt het een ander verhaal.

Immers, in religieus homogene streken zijn, ongeacht het kerkgenootschap, de kosten om de kerk te verlaten veel hoger dan in religieus heterogene regio's. Zou de verkering voor de lage kerkverlating bij rooms-katholieken zoals door Need en De Graaf gevonden niet hier moeten worden gezocht?

3. Het gemengde huwelijk en ontkerkelijkijking

Het kerkelijk gemengde huwelijk en zijn invloed op ontkerkelijkijking mag bijna een klassiek thema in de godsdienstsociologie worden genoemd. De pionier van het onderzoek naar het gemengde kerkelijke huwelijk is toch wel Dekker (z.j.; 1965), hoewel Van Leeuwen, al in 1959 met een studie over het huwelijk van rooms-katholieken met niet-rooms-katholieken kwam (Van Leeuwen 1959), omdat Dekker een 'objectief' standpunt innam, in tegenstelling tot Van Leeuwen, die een uitgesproken tegenstander was van dergelijke huwelijken (De Loor 1983, 432). Bijna dertig jaar geleden kwam Dekker met betrekking tot het verband tussen het kerkelijk gemengde huwelijk en ontkerkelijkijking tot een aantal conclusies:

Hierdoor stijgt in de loop van de tijd onder degenen die een gemengd huwelijk hebben gesloten met name het aantal buitenkerkelijken. (...) het lijkt verantwoord te stellen dat het gemengde huwelijk in ieder geval voor de rooms-katholieke en gereformeerde groepering geen ledenverlies betekent (Dekker 1965, 194).

Gadourek besteedde in zijn studie over veranderend Nederland in de jaren zeventig enige aandacht aan het kerkelijk gemengde huwelijk. In tegenstelling tot Dekker maakte hij gebruik van tamelijk geavanceerde (statistische) technieken. Zijn conclusies over de relaties tussen ontkerkelijkijking en het kerkelijk gemengde huwelijk luidde *'With regard to the effect of mixed (parental) marriage upon the loss of religious faith, it is only in the mid-seventies that this effect made itself felt. The effect is quite insignificant (though in the same direction) in 1958'* (Gadourek 1992, 259vv.). De kans op een kerkelijk gemengd huwelijk was toegenomen en tegelijkertijd was er sprake van een afname van de sociale controle van kerkleden. Ook in Becker en Vink (1994a, 56) zijn enkele opmerkingen over dit onderwerp gemaakt. Zij vonden dat uit religieus homogene huwelijken het geringste aantal onkerkelijken voortkwam. De Graaf en Need (1994, 255v.) vonden daarentegen geen significant effect voor kerkelijk gemengd gehuwde ouders.

Onlangs is er opnieuw aandacht besteed in een specifieke studie aan de invloed van het kerkelijk gemengde huwelijk (Hendrickx 1994).⁶ De auteur was geïnteresseerd in de mate van openheid van de Nederlandse samenleving met betrekking tot religie, waarbij hij stelde dat de mate waarin kerkelijk gemengde huwelijken voorkwamen en voorkomen een veelzeggende indicator vormt over die openheid. De eerste vraag luidde: Welke veranderingen hebben zich in het kerkelijk gemengde huwelijk voorgedaan in Nederland? Vervolgens vroeg hij zich af hoe de verschil-

lende (theoretische) verklaringen 'het doen' in experimentele toetsingen. Ook was hij geïnteresseerd in mogelijke verbanden tussen religieus gemengde huwelijken en huwelijken die qua onderwijsniveau verschillen. Immers ook de mate van onderwijshomogamie vormt een indicator voor de mate van openheid. Tenslotte was hij geïnteresseerd in een vergelijking van de frequentie van religieus gemengde huwelijken tussen Nederland en Duitsland.

De conclusies van Hendrickx over de ontwikkelingen van het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland zijn deels al bekende, maar ook door het gebruik van *sophisticated* technieken beter geanalyseerd en daardoor beter onderbouwd, en deels onbekende gegevens. De hoofdstukken over het gemengde kerkelijke huwelijk kunnen worden gezien als een (welkome) aanvulling en uitbreiding op de in vergelijking met hem toch meer kwalitatieve studie van Dekker; echter, diens conclusies worden niet onderuit gehaald of gefalsificeerd.

Hendrickx vindt dat de kerkelijke homogamie bij zowel de rooms-katholieken als de (synodaal) gereformeerden na een sterke daling in de jaren zestig en zeventig de daling sedert 1980 afneemt. Voor de Nederlands hervormden, – deze fluctueert zonder herkenbare patronen – en de groep 'zonder religie' valt geen verandering te bespeuren. Voor de groep 'overige religies' valt een toename te bespeuren. Vervolgens worden de cijfers op nationaal niveau opnieuw geanalyseerd naar provincie en naar grootte van de verschillende denominaties, naar hun ruimtelijke spreiding en in de tijd. De uitkomsten van zijn analyses op provinciaal niveau hebben nauwelijks of geen gevolgen voor de conclusies die hij op nationaal niveau had getrokken. De verschillen die hij tussen provincies vindt, vallen met behulp van moderniseringsindicatoren als ruimtelijke mobiliteit, stadsgrootte qua inwonertal, beroepsstructuur en welvaart te verklaren. Hij vindt dat de opleiding-huwelijkshomogamie geringer is dan de religieuze huwelijkshomogamie. Wel is de opleiding-huwelijkshomogamie in geringe mate toegenomen, terwijl die voor de kerkelijk gemengde huwelijken sterk is afgenomen. Hendrickx concludeert op basis van zijn bevindingen over de toename van het gemengde huwelijk dat religie van minder betekenis is geworden in de Nederlandse samenleving. Dat dit zo is, weten we ook uit de hier aangehaalde studie van Dekker, maar zo'n conclusie kan pas worden getrokken als er sprake is van verbanden tussen godsdienstig gemengd huwen en de plaats van religie in het menselijk leven (of de samenleving). Wat hij (1994, 26) voorstelt is niet voldoende:

Given the importance people attach to making a match, the pivotal place of marriage in traditional notions of the sacred, and institutional obstacles against rites celebrating religious mixed marriages, an increase in religious outmarriage indicates a more peripheral place of religion in social life.

Hoewel opinieleiders van bepaalde kerkgenootschappen zich uitdrukkelijk uitspraken tegen gemengde huwelijken (onder anderen Van Leeuwen 1959) is dit

niet voldoende, omdat het huwelijk van een kerklid met een onkerkelijke of een lid van een andere kerk ook kan worden gezien en is gezien als een instrument om 'zieltjes te winnen'.

De Hart (1994) geeft een verzameling van al eerder gepubliceerde opstellen, deels in dit tijdschrift, die handelen over wat hij zelf noemt '(...) godsdienstige en levensbeschouwelijke opvattingen en activiteiten tot waarden, opvoedingservaringen en levensontwerpen'. Alle opstellen zijn gebaseerd op een tweetal onderzoeken uit 1985/86 en 1991 onder jongeren die de middelbare school hebben doorlopen. Van de twaalf opstellen handelen er vier over religie: over religieuze socialisatie, over bidden bij jongeren, over hun opvattingen over dood en het hierna-maals en over nieuwe religieuze beweging (*New age*).

De Hart behoort klaarblijkelijk tot de groep van godsdienstonderzoekers [(christelijke) sociologen, pedagogen, theologen, etc.] die bij voortduring onderzoeksbevindingen over kerkelijke leegloop, toenemende onkerkelijkheid en secularisatie onderuit proberen te halen. Niet zoals zou moeten door de opzet, uitvoering en conclusies van dergelijk onderzoek te bekritisieren en met nieuw onderzoek en nieuwe resultaten te komen, maar voornamelijk door onderzoekstrategieën te ontwikkelen die zich onttrekken aan falsifiëring. Uitgaande van de klassieke aanname dat de godsdienst twee dimensies kent: deelname aan de publieke religieuze instituties én een boven- of buitennatuurlijk referentiekader, dan valt door een dimensie te laten vallen de afnemende godsdienstigheid gemakkelijk te loochenen. Zo ook De Hart (en met hem tal van anderen) want hij beschikt dan wel niet over betere cijfers maar heeft wel aanwijzingen dat er meer (christelijke) religie is dan menigeen denkt:

Uit tal van onderzoek komt naar voren dat de kerkelijke participatie van jongeren sinds eind jaren zestig een dalende lijn vertoont. Er zijn echter aanwijzingen dat er desondanks een aanzienlijk reservoir van meer individuele religieuze ervaringen en praktijken bestaat. Godsdienst omvat meer dan de participatie in collectieve instituties; de kerken vormen slechts het publieke gezicht van het christelijk geloof. Daarnaast zijn er talrijke wijzen waarop aan religie op meer onzichtbare, individuele wijze vorm kan worden gegeven (De Hart 1992, 8).

Deze strategie is deels ook de reactie van de betrokkenen zelf, of beter die van de kerken, op de uitkomsten van het SCP-rapport. Zij hebben zich of stil gehouden of ze hebben de bevindingen gerelativeerd en soms bestreden. De socioloog Laeyendecker⁷ onderscheidde vijf strategieën die door kerkelijke leidsmannen en -opnievormers werden benut. De eerste luidde, het nut van het onderzoek in twijfel te trekken: 'We weten het nu zo langzamerhand wel', een andere was om het onderzoek als ondeugdelijk af te doen: 'Geloven is zo'n diepe zaak, dat kun je toch niet (sociologisch) meten?', dan onderscheidde hij nog de relativering van de uitkomsten: 'Het is maar deels waar, want vele gemeenten bloeien als nooit tevoren'. Als voorlaatste noemde hij het 'jongleren met begrippen': 'Mensen hebben zingeving

nodig en zoeken die dan toch bij de kerken'. En tenslotte, noemde hij nog een specifiek kerkelijke strategie over de vraag naar de verantwoordelijkheid voor deze ontwikkelingen en de eigen verantwoordelijkheid te ontkennen: 'Ontkerkelijking zegt wat over de maatschappij en niets over de kerken'.

4. Individualisering

In het jongste rapport van het *Multidisciplinair centrum voor kerk en samenleving (MCKS)*⁸ getiteld *Stabiliteit of stilte voor de storm? Sociaal-culturele ontwikkelingen in samenleving en kerken* wordt ingegaan op sociaal-culturele veranderingen in Nederland. De aanleiding was een in het najaar van 1993 gehouden conferentie ter gelegenheid van de verschijning van het *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Op deze conferentie waren twee hoofdsprekers: C.S. van Praag, van het Sociaal Cultureel Planbureau, die over de in het rapport beschreven ontwikkelingen op het terrein van de individualisering sprak, en de Nijmeegse hoogleraar cultuur- en godsdienstsociologie Peters. Van Praag concludeert dat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1992* de jaren tachtig als een periode van stabiliteit worden gekenmerkt: 'de verzorgingstaat heeft zich gehandhaafd; de sociale tegenstellingen zijn gestabiliseerd; secularisatie en ontzuiling hebben zich niet verder doorgezet' (in: Noordegraaf 1994, 10). In het midden latend of hij het hier mee eens is, wil Van Praag de jaren tachtig toch vooral zien als '(...) een periode van stormachtige individualisering en als een periode waarin de multi-etnische samenleving⁸ tot stand kwam' (Noordegraaf 1994, 10).

Peters bracht de ontwikkelingen op het terrein van godsdienst en kerk in kaart. Voor zijn bevindingen maakte hij gebruik van het al sinds 1979 lopende onderzoek aan de KU Nijmegen naar sociaal-culturele veranderingen in Nederland. Hij karakteriseert de ontwikkelingen in de jaren tachtig als processen van individualisering en secularisering. Hij ziet individualisering verder als een onderdeel van culturele modernisering en die 'gaat gepaard met een proces van secularisering' (in: Noordegraaf 1994, 23). Hij maakt geen nieuwe omschrijving van individualisering maar hij zoekt aansluiting bij al bestaande:

(...) als het toegenomen streven naar individueel welzijn, als de ontwikkeling naar meer individuele vrijheid, als een grote nadruk op individuele zelfontplooiing en als bevrijding uit de traditionele banden met familie, gezin en kerk (in: Noordegraaf 1994, 24).

Hij voegt hier nog aan toe dat dit proces tevens een 'sterker verzet tegen gelijkheid, nivellering en solidariteit' (in: Noordegraaf 1994, 25) inhoudt. Empirisch valt individualisering aan te tonen in de vorm van een geconstateerde toename van 'economisch conservatisme' in combinatie met een afname van 'cultureel conservatisme'. 'Economisch conservatisme' meet hij aan de hand van de mate van samenhang tussen de antwoorden op de vragen naar de wenselijkheid om inkomens- en

standsverschillen en overheidsmaatregelen om deze verschillen te verkleinen. Cultureel conservatisme blijkt uit het al dan niet voorstander zijn van de inperking van de vrijheid van meningsuiting, de toekenning van dezelfde rechten en plichten van mannen en vrouwen en de erkenning van abortus, euthanasie en zelfdoding (in: Noordegraaf 1994, 25).

Peters ziet bij individualiseringsprocessen tevens secularisering optreden. Ook bij zijn omschrijving van het seculariseringsproces sluit Peters zich aan bij bestaande definities: het verloren gaan van de betrokkenheid op een andere, bovennatuurlijke werkelijkheid. Hij onderkent daarbij drie dimensies: als eerste een vermindering van de godsdienstigheid, vervolgens een beperking van de reikwijdte van de godsdienst, en tenslotte, aanpassing van de godsdienst aan de ontwikkelingen in de samenleving. Zijn conclusies laten aan duidelijkheid niets te wensen over:

(...) ontkerkelijking, afzwakking van het christelijk geloof en de vermindering van de subjectieve belangrijkheid van dat geloof in de jaren tachtig in ongeveer gelijke mate zijn toe te schrijven aan periode en generatie-effecten (in: Noordegraaf 1994, 29).

Vervolgens stelt hij een 'klassiek' thema aan de orde, namelijk de relatie godsdienstigheid en conservatisme. Met behulp van een regressie-analyse komt Peters tot de conclusie dat er geen significant verband bestaat tussen godsdienstigheid en economisch conservatisme, wel tussen godsdienstigheid en cultureel conservatisme (in: Noordegraaf 1994, 32), waarbij godsdienstigheid is gemeten als de mate van kerkelijke participatie en de mate van christelijk geloof. Bovendien heeft hij gecontroleerd voor opleiding en leeftijd, en conservatisme. Hij spreekt zelfs van een 'inherente positieve samenhang tussen christelijke godsdienstigheid (christelijk) geloof en cultureel conservatisme' (Noordegraaf 1994, 36). Hij sluit zijn betoog zelfs af met de stelling

(...) dat in Nederland anno 1990 de christelijke godsdienst en met name het christelijk geloof een bastion van traditionalisme vormt. Het christelijk geloof vormt een traditionalistische en conservatieve kracht die een rem zet op allerlei libertinistische streven in het privéleven van mensen (in: Noordegraaf 1994, 36).

Tot zover dit rapport, dat door zijn aard in dit verband nauwelijks commentaar behoeft.

5. Conclusie en discussie

De probleemstelling van dit artikel werd als volgt geformuleerd: *In hoeverre valt er in de genoemde publikaties op het gebied van de godsdienstsociologie een op de PTO-cyclus gebaseerde aanpak te bespeuren?* Deze kan nu worden beantwoord. Op grond van de hier besproken publikaties op het gebied van de godsdienstsociologie kan worden gesteld dat godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland

voor een deel nog steeds uit kerksociologie bestaat, dat wil zeggen een gerichtheid op praktische, feitelijke kennis en een geringe graad van wetenschappelijkheid, *i.c.* het ontbreken van zoeken naar oorzaken van handelen (op individueel niveau) vertoont. In het bijzonder Becker en Vink (1994a), De Hart (1994) en Noordegraaf (1994) zijn hier voorbeelden van. Overigens, Noordegraaf (1994) heeft ook niet die pretentie, het is niets anders dan een verslag van een conferentie waarin kerkelijk kader op de hoogte werd gebracht van een aantal nieuwe ontwikkelingen. Maar er valt hiernaast toch ook een meer wetenschappelijke tendens te bespeuren: om probleemgericht vanuit een theorie te werken, daaruit hypothesen af te leiden, die te toetsen en eventueel de theorie bij te stellen en of nieuwe onderzoeksmethoden te ontwikkelen en zo tot betere resultaten te komen. De studies van John Hendrickx (1994) en van Ariane Need en Nan Dirk de Graaf (1994) vormen hiervan voorbeelden.

Daarnaast blijken sommige maatschappelijke ontwikkelingen nog steeds te worden ontkend niet alleen door bepaalde kerkelijke groeperingen maar ook door sommige beoefenaren van de wetenschap met een christelijke geloofsovertuiging. Toch schrijdt de *Entzauberung der Welt* nog steeds voort en zolang dat het geval is en er geen nieuwe profeten zijn opgestaan (Weber 1922), mag worden verwacht dat deze door blijft gaan.

Noten

* Met dank aan Karin Sanders, de redactie van de *Sociologische Gids* en L. Laeyendecker voor kritiek op een eerdere versie.

1. Niet besproken worden onder meer de bijdrage van Johan Verweij *Secularization in Western Europe, the United States and Canada* aan het jongste ISA-congres in Bielefeld (juli 1994) omdat deze alleen maar in manuscriptvorm bestaat en dus niet voor iedereen toegankelijk is, en Karin Sanders & Durk Hak (1994), *Het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen* (*Sociologische Gids* 94/5), waarin twee conflicterende verklaringen over het gedrag op de arbeidsmarkt van religieuze vrouwen empirisch worden getoetst, omdat ik hiervan mede-auteur ben.

2. 'Gezaghebbende gegevens worden in Nederland in eerste instantie geleverd door het Centraal Bureau voor de Statistiek en in tweede instantie door buitenuniversitaire onderzoeksbureaus als het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid' (Ganzeboom 1993, 11).

3. Zie onder andere Hak (1993) die van deze theorie gebruik heeft gemaakt voor de verspreiding van de Afscheiding in Groningen, Friesland en Drenthe in de vorige eeuw.

4. Deze opmerking wordt hier niet zomaar gemaakt. Er blijkt in de praktijk sprake te zijn van een groot verschil in status tussen meer beleidsmatig gerichte beoefenaren van de wetenschap en de aan een universiteit werkzame onderzoekers. De voorspelling kan worden gedaan dat wanneer meer beleidsgerichte sociologen 'fundamenteel' onderzoek doen ze zullen worden aangevallen door de universitaire en para-universitaire sociologen.

5. De auteurs hebben gebruik gemaakt van data uit de zogenaamde Familie-enquête van de vakgroep sociologie van de KU Nijmegen. De mate van representativiteit voor de Neder-

landse samenleving als geheel moet ernstig worden betwijfeld, gezien het zeer grote aantal rooms-katholieken 455 op een totaal van 695 'religieuzen'.

6. De hoofdstukken die over religieuze homogamie handelen zijn al eerder verschenen als congresbijdragen dan wel gepubliceerd in wetenschappelijke tijdschriften. Op het tweede, misschien wel belangrijkste element van zijn studie, de wat hij noemt modelleringstechnieken van loglineaire modellen voor categorische data, wordt hier niet ingegaan omdat dit buiten het bestek van dit artikel valt.

7. In *Trouw* 19 maart 1994.

8. In het MCKS vinden regelmatig *beraden* en *studiegroepen* plaats waarin vanuit een breed-kerkelijk en christelijk perspectief en vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines wordt gezocht naar antwoorden op samenlevingsvraagstukken. Met enige regelmaat verspreiden er verslagen over dergelijke bijeenkomsten.

9. Van Praags cursiveringen.

Literatuur

- Becker, J.W. & R. Vink (1994a), *Secularisatie in Nederland 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau/s-Gravenhage: VUGA.
- Becker, J.W. & R. Vink (1994b), Secularisatie in Nederland, 1966-1991: een reactie, in: *Mens en maatschappij* (4), 437-443.
- Dekker, G. (z.j.), *Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland*. Meppel: J.A. Boom & zoon.
- Dekker, G. (1992a), De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland. *Mens en Maatschappij* (2), 296-310.
- Dekker, G. (1994), Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (2): over welke godsdienst gaat het? *Mens en Maatschappij* (2), 193-197.
- Dewulf, Geert (1991), *Limits to forecasting. Toward a theory of forecast errors*. Utrecht (Diss.).
- Doom, Peter & Ivette Bommelje (1987), *Ontkerkelijking en verzuijing. Een onderzoek naar de invloed van kerken op publieke middelen in Nederland*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Faber, H., T.T. ten Have, R. van Dijk, W. Goddijn & J.P. Kruijt (1970), *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Gadourek, I. (1982), *Social change as a redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the 'Seventies'*. Assen: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H.B.G. (1993), *Over het empirisch onderdeel van de empirisch-theoretische sociologie*. Utrecht: ISOR (oratie).
- Goddijn, W. (1983), Some religious developments in the Netherlands (1947-1979) as documented by a few surveys and census data. *Social Compass*, XXX, 409-424.
- Hak, Durk (1992), Kerk splitsing en de verwerving van status in een maritieme cultuur. *Sociologische Gids* 39, 254-266.
- Hak, Durk (1993), De Afscheiding in Groningen, Friesland en Drenthe als een proces van innovatie en diffusie. *Sociologische Gids* 40, 224-240.
- Hak, Durk (1994), *Stagnatie in de Nederlandse godsdienstwetenschap 1920-1980. De bijdrage van Gerardus van der Leeuw, Fokke Sierksma en Theo P. van Baaren aan de godsdienstwetenschap*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Hart, Joep de (1994), *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen*.

- gen, waardeoriëntaties en sekseverschillen. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Hendrickx, John (1994), *The analysis of religious assortive marriage. An application of design techniques for categorical models*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Kruijt, J.P. (1933), *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen/Batavia: P. Noordhoff N.V. Uitgevers-Maatschappij.
- Laeyendecker, L. (1972), Recent Dutch literature on the sociology of religion. *Sociologia Neerlandica*, VIII, 111-117.
- Laeyendecker, L. (1994), Hoe een onaangename boodschap bestreden kan worden. *Trouw* 19 maart 1994.
- Leeuwen, B. van (1959), *Het gemengde huwelijk: Pastoraal sociografisch onderzoek naar de huwelijken van katholieken met niet-katholieken in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Loor, H.D. de (1983), The sociology of religion and the Dutch churches since World War II. *Social Compass*, XXX, 425-439.
- Need, Ariane, en Nan Dirk de Graaf (1994), Losing my religion. Een dynamische benadering. *Mens en maatschappij* (3), 242-263.
- Noordegraaf, Herman (red.) (1994), *Stabiliteit of stilte voor de storm? Sociaal-culturele ontwikkelingen in samenleving en kerken*. Driebergen: Multidisciplinair centrum voor kerk en samenleving.
- Sanders, Karin & Durk Hak (1994), Het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen. *Sociologische Gids* 40 (5), 372-287.
- Schreuder, Osmund (1970), Trends in the sociology of religion in the Netherlands, 1960-1969. *Sociologica Neerlandica* VI. 129-136.
- Tilo, G.P.P. van (1994), Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (1): christelijke kerken op een keerpunt. *Mens en maatschappij* (2), 187-192.
- Weber, Max (1922), *Wissenschaft als Beruf, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wichers, A.J. (1994), Secularisatie in Nederland, 1966-1991 (3): christelijke kerken op een keerpunt. *Mens en maatschappij* (2), 198-202.